

Український центральний комітет, Українские комитеты помощи, украинско-польский антагонизм, переселенческая акция, украинско-польское приграничье, украинские этнические земли, Закарзонье.

**Yurii Makar
(Chernivtsi)**

Ukrainian Ethnic Lands of Poland in the Years of World War II

In material goes about position of Ukrainians during the World War II, those of them ethnic lands which after the defeat of Poland entered in the complement of the General province created by nazises. An author on the basis of analysis documents leads to insincerity of German occupation power in relation to the local Ukrainian population, which pursued an ambiguous policy with the purpose of deepening ukrainian-polish antagonism, which was outpoured in bloodshed opposition. Event was completed the mass extermination of Ukrainians and in the end of war general evictions to UCSR.

Keywords: *General province, Pidlyashshya, Kholmschina, Nadsyannya, Lemkivschina, Galychina, Ukrainian Central Committee, Ukrainian Helping Committees, ukrainian-polish antagonism, migrant action, ukrainian-polish border line, Ukrainian ethnic lands, Zakerzonnya.*

УДК: 94(477.83)«19»

**Андрій Ліньов
(Чернівці)**

**Альфред Айсфельд
(Геттінген, Німеччина)**

ДО ПИТАННЯ СТАНОВИЩА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1941-1949 рр.

В роботі досліджено правовий статус етнічних німців України в 1941-1949 рр та їх місце і роль у внутрішній політиці Німеччини. Окремо розглянуто ставлення радянської системи до вказаних осіб у післявоєнні роки, проаналізовано його еквівалентність реальним подіям і процесам.

Ключові слова: *евакуація, «адмінпоселенці», «фольксдойче», репатріація, «спецпоселення».*

Комплекс проблем щодо фільтрації, оперативного обліку та політичних репресій щодо етнічних німців – громадян СРСР, які мешкали на окупованій німецькими та союзними Німеччині військами під час Другої світової війни до цього часу опрацьований недостатньо. Обмеженість даних про фактичний стан етнічних німців в окупаційний період та політична оцінка проблеми тодішнім керівництвом СРСР зумовили різне трактування питання. Це стосується як української, так і російської та німецької історіографії.

У пропонованій роботі акцентовано увагу на питанні правового статусу етнічних німців, тобто зачислення їх до категорії «фольксдойче» німецькими й радянськими органами, підстави та наслідки цього.

При цьому авторами розглянуто питання про характер прийняття рішень етнічними німцями, зокрема про добровільність прийняття рішень, що в правовому відношенні є важливим при визначенні складу злочину та застережних заходів, вжитих органами НКВС після звільнення окупованих областей СРСР та репатріації «адміністративних переселенців».

До моменту вторгнення частин вермахту на територію України у керівництва Німеччини та військового командування не було конкретного уявлення про кількість та стан німецького населення, яке там проживало. До цього висновку прийшов відомий німецький історик А. Ангрік, який вивчав службове листування різних відомств та штабів з вказаного питання¹.

Розпорядження німецьких властей про реєстрацію осіб, які належали до німецької національності, на території європейської частини СРСР було видано 11 липня 1941 р. При цьому основна увага була звернена на райони, розташовані поблизу Житомира та Вінниці як центру нової адміністративної одиниці – «Рейхскомісаріат Україна»².

Після того, як німецьким службам, а потім і громадськості стало відомо про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року про депортацію німців, які мешкали в районах Поволжя, інтерес з боку німецького військового командування та урядових інституцій до етнічних німців різко підвищився.

Командування 11-ї німецької армії бачило відтепер своє завдання в їх перевихованні в дусі націонал-соціалізму. Групи СД та поліції ретельно прочісували населені пункти, виявляючи комуністів та осіб, причетних до репресій проти німецького населення, проводили показові суди проти них, здійснювали смертні вироби.

Водночас вони призначали бургомістрів, ініціювали вивчення в школах німецької мови, забезпечували пропагандистськими матеріалами, організовували створення, матеріальне забезпечення та підготовку загонів самооборони³.

Німецькі ж населені пункти на зазначеній території були взяті під контроль новоствореної 11 липня 1941 року командою СС «Р», яку очолював Х. Гофмейєр. Вона прибула на зміну групам СД та поліції і до 9 жовтня 1941 року розташовувалась в німецьких населених пунктах. Штаб цієї команди розміщувався в с.Ландау Одеської, нині Миколаївської області. На території Трансністрії було створено 18 районних команд (Bereichskommando), підпорядкованих штабу в Ландау. Команда СС «Р» складалася подекуди із спеціалістів, які брали участь (які і сам Гофмейєр) у переселенні німець-

кого населення з південних територій СРСР відповідно до радянсько-німецького договору від 28 серпня 1939 р. (пакт Молотова-Рібентропа), і підпорядковувалася ФОМІ (Volksdeutsche Mittelstelle).

А. Ангрік на основі вивченої їх службової документації та судово-слідчих справ учасників самооборони прийшов до висновку, що до 1943 року було створено всього 16 загонів самооборони, в яких пройшли навчання до 7000 осіб. За іншими даними в загони самооборони до весни 1942 року було залучено близько 20 000 осіб⁴.

Свою роботу члени загонів самооборони виконували в сільгоспвиробництві, крім того проходили військову підготовку та по чергово несли охоронну службу⁵.

При реєстрації німецького населення всіх охоплених поділяли на три категорії. До першої зачисляли осіб, які походили від німецьких батьків та мали німецьке подружжя. До другої відносили німців, які жили в міжнаціональному шлюбі та їх дітей. До третьої відносили дітей від змішаних шлюбів, які, в свою чергу, самі перебували в змішаному шлюбі⁶.

Зазначені критерії відбору помітно відрізнялися від реєстру етнічних німців в Польщі і застосовувалися нетривалий час.

12 грудня 1941 р. між румунським і німецьким урядами було досягнуто згоди про розмежування повноважень стосовно німецького населення Трансністрії. ФОМІ зобов'язувалася до 28 вересня 1942 р. надати кожному етнічному німцю відповідне посвідчення.

Жителі німецьких населених пунктів в Трансністрії отримали посвідчення про їх статус «фольксдойче», в якому німецькою та румунською мовами були вказані прізвища, ім'я, дата і місце народження, а також нагадування про те, що власник посвідчення як «фольксдойче» перебуває під захистом Великонімецького рейху («... ist Volksdeutscher. Er steht unter dem Schutz des Grossdeutschen Reiches»).

Реєстрація етнічних німців в РКУ на першому етапі проводилася ФОМІ через апарати цивільного управління гебітскомісаріатів, що видавали зареєстрованим посвідчення.

Етнічні німці, які мешкали на території РКУ, з квітня 1942 року були звільнені від виплати податку з прибутків⁷. Рішенням генерал-комісарів вони могли бути звільнені від виплати місцевих податків та зборів⁸.

Розпорядженням рейхскомісара Коха від 15 вересня 1942 року етнічні німці, які мешкали на території РКУ, відносилися до осіб німецької національної спільноти («gehören zur deutschen Volksgemeinschaft»), та це не означало надання їм німецького громадянства⁹.

За повідомленням із різних частин РКУ етнічні німці подекуди перебували в жалюгідному становищі, голодували, не мали можливості заробити на харчування своїх родин. 22 вересня 1942 р. опри-

люднено розпорядження РКУ про надання допомоги продуктами харчування німцям, які проживали в містах та сільській місцевості і були неспроможними себе повністю забезпечити. Від керівників сільгосппідприємств вимагалася надання етнічним німцям необхідної допомоги, щоби їх становище невдовзі покращилося¹⁰.

Циркуляром імперського Міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. зверталася увага на те, що німецькі піддані і «фольксдойче» мають різний правовий статус. Уточнювалося, що «фольксдойче» – це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства¹¹.

Етнічним німцям, як і іншому населенню, було заборонено без дозволу влади залишати своє робоче місце чи змінювати своє місце проживання. Однак збереженням «громадських господарств» та збільшенням навантаження на сільське населення, з одного боку, і потреба окупаційної влади в перекладачах та кваліфікованих працівниках на підприємствах і транспорті, які оплачувалися краще, ніж сільське населення, з другого, були причинами збільшення відтоку працездатного населення з сіл. Крім того, до кінця 1942 р. 9 – 10 тис. німців України завербувалися на роботу в Німеччину як «остарбайтери»¹².

Циркуляр РКУ від 5 серпня 1942 р. вимагав створення самооборони в населених пунктах з німецьким населенням¹³. На початку вересня 1943 р. за розпорядженням Гітлера 3 тис. членів самооборони були передані СС для поповнення значних втрат кавалерійської дивізії¹⁴. Вербування добровольців для служби в СС та вермахті у німців Трансністрії помітного ентузіазму не викликала – за 1944 р. було всього близько 4 тис. добровольців¹⁵. Останнім не підтверджується оцінка російських авторів, які вважають, що можливість вступу на служби до СС і вермахту була привілеєм для етнічних німців¹⁶. Особливо враховуючи факт, що на території РКУ до кінця 1943 р. також були сформовані 45 українських батальйонів допоміжної поліції, які, крім несення охоронної служби, використовувалися і в антипартизанських операціях. Частина українських поліцейських батальйонів в квітні 1943 р. була включена в стрілецькі полки №№31-35, а частина учасників самооборони німецьких населених пунктів – до складу 38-го поліцейського стрілецького полку¹⁷. Крім них, були сформовані частини ваффен – СС, що комплектувалися з прибалтійських, кавказьких та середньоазійських національностей, а в числі «власовців» були представники цілого ряду національностей СРСР, в тому числі росіяни, українці, німці та євреї. Етнічні німці, які вступали на службу до СС чи вермахту, не отримували за це німецького громадянства, як це було при вступі до німецької армії в 1918 р.

23 листопада 1942 р. в МВС Німеччини було прийнято рішення про надання німецького піддан-

ства особам, які пройшли реєстрацію та внесених до реєстру «Етнічні німці України». Відповідне розпорядження МВС очікувалося в січні 1943 р. До того часу було вирішено посвідчення нового зразка не видавати¹⁸.

Проведення реєстрації етнічних німців із включенням їх до реєстру етнічних німців України («Deutsche Volksliste Ukraine») дозволяло отримати посвідчення («Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine»), якими засвідчувалось включення в реєстр та надання німецького громадянства («besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit»)¹⁹. Однак це також не означало надання рівних прав з «рейхсдойче» особам, включеним до реєстру.

Головною ціллю реєстрації етнічних німців було визначення їх придатності для використання при реалізації «Генерального плану Ост», зокрема в частині «германізації» завойованих територій Центрально-Східної та Східної Європи. Придатних для використання при колонізації цих територій зараховували до групи «О» (Ost-Fälle). Люди, за оцінкою Головного расового та переселенського відомства СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS), непридатні для використання при колонізації, відносилися до категорії «А» (Altreich-Fälle). Зазначені особи призначалися для відправки на територію рейху для зміцнення їх «національних» якостей на трудовій службі (Arbeitsdienst) і подальшого використання для «германізації». Адміністративним переселенцям категорії «А» в посвідченні переселення додавалася приписка: «дійсне тільки для старої території Рейха» («Nur für das Altreich gültig»)²⁰.

Крім вказаного, частина етнічних німців вважалася «недостатньо кваліфікованою для співжиття з німецькими підданими в Німеччині» («ungenügend qualifiziert für die Berührung mit Reichsdeutschen in Deutschland»). Їх зараховували до групи «S» (Sammellager-Fälle) і передбачали направляти до збірних таборів для примусової праці з метою підготовки до сумісного проживання з «рейхсдойче» в націонал-соціалістичній Німеччині («durch Indoktrination und Zwangsarbeit auf das Zusammenleben mit dem nationalsozialistischen Deutschland vorbereiten»)²¹.

9 квітня 1943 р. рейхскомісар у справах зміцнення німецької народності розпорядженням № 4/1/43 конкретизував коло осіб, які могли отримати статус і, відповідно, посвідчення переселенця (Umsiedlerausweis). До них були віднесені «фольксдойче», які мешкали до 22 червня 1941 р. на радянській території (крім територій, з яких було проведено переселення до початку війни) і переселені ФОМІ на територію рейха чи генерал-губернаторства, а також біженці і остарбайтери, які потрапили на територію Німеччини і допущені ФОМІ для поселення²².

19 травня 1943 р. Гітлер підписав указ про надання німецького громадянства етнічним німцям (не громадянам Німеччини), які вже служили в ча-

стинах вермахту, СС, поліції чи організації Тодт. Особам, які вступають на службу в ці частини після введення в дію цього указу, німецьке громадянство надавалося із дня зарахування на службу²³.

Того ж дня, 19 травня 1943 р. оприлюднено розпорядження міністра внутрішніх справ і міністра окупованих східних територій про надання німецького громадянства особам, включеним до розділів 1 і 2 реєстру «Етнічні німці України». Етнічні німці, включені до розділу 3, отримували німецьке громадянство тимчасово, терміном на 10 років, протягом яких могли «виправдати виявлену їм довіру». У випадку, якщо вони цю довіру виправдували до закінчення 10-літнього терміну, громадянство могло надаватися раніше²⁴.

Особи, віднесені до розділів 1 і 2 реєстру «Етнічні німці України», отримували посвідчення синього кольору, а особи, включені до розділу 3 реєстру – зеленого кольору. В синіх посвідченнях фіксувався запис, що підтверджував німецьке громадянство власника посвідчення. В зелених посвідченнях стояв штамп, що підтверджував отримання власником посвідчення німецького громадянства на випробувальний термін («Inhaber besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit auf Widerruf»)²⁵.

Надання німецького громадянства, однак, не означало надання рівних з «рейхсдойче» прав. Так, циркуляром РКУ від 18 вересня 1943 р. з посиланням на різницю прожиткового мінімуму в Німеччині та Україні, вимагалось не прирівнювати заробітну плату етнічних німців до платні німецьких підданих до затвердження відповідних інструкцій²⁶.

В міру наступу Червоної армії все більша частина України передавалася до військової адміністрації, а РКУ зупиняв свою діяльність на цій території. Було докладено максимум зусиль для того, щоб зібрати врожай, а потім починалась евакуація цивільного населення. На нараді в штабі РКУ 13 листопада 1943 р. було відмічено, що «фольксдойче» всього РКУ перебувають в русі. Західну частину РКУ перетинають обози чисельністю біля 150 тис. осіб. Обоз чисельністю близько 85 тис. чоловік, які раніше мешкали поблизу Грунау, Гальбштадта, Прішиба і Кронау, розтягся від м. Вознесенська (Миколаївська обл.) до Вінниці. Окремі особи зі складу цього обозу переселялися вже втретє. Спостерігалось небажання продовжувати рух до районів розміщення на Поділлі. Люди бажали осісти в районі Бугу. Гебітскомісарам все складніше було забезпечити просування цього обозу²⁷.

3 січня 1944 р. в такій же ситуації опинилися і німці Трансністрії. Офіційно евакуація розпочалася 12 березня. Наказ про евакуацію окремих населених пунктів надходив здебільшого тоді, коли вже було чути гуркіт фронту, що наближався. Обози формувались швидко та прискореним темпом направлялись до Дністра. Більше 108 тис. чоловік належало по весняному бездоріжжю осилити шлях до Вартегау довжиною біля 2 тис. км²⁸. При еваку-

ації бережанських колоній частина німецького населення чи евакуюватися не встигла, чи від евакуації ухилилася. Частина людей вказаного потоку, а також з районів, прилеглих до Одеси, переправиться через Дністер уже не змогла, оскільки переправи були вже зруйновані.

Вказана евакуація проводилась за рішенням окупаційної влади і отримала назву «адміністративне переселення». У населення практично не було вибору, бо переселення проходило під управлінням і охороною окупаційної влади, що слідкувала за тим, щоби всі німці та члени їх родин, тобто «фольксдойче», зайняли належне для них місце в обозі. Що ж стосується самих етнічних німців, то у них ще були свіжі в пам'яті розкуркулювання початку 1930-х і чистки 1937-1939 рр. Так, в ході так званої «німецької операції» (наказ НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 р.)²⁹ в Донецькій обл. арештовано 4 265 німців, з яких 3 608 були розстріляні³⁰. В Дніпропетровській області з червня 1937 по квітень 1938 р. було арештовано 4189 німців³¹. В Одеській області в 1937-1938 рр., за попередніми даними товариства «Меморіал», було арештовано 4 002 німці, з яких більше 47% розстріляно³². Практично в кожній родині хтось був арештований, і повернення НКВС нічого доброго етнічним німцям не передбачало.

Суперечливість політики німецької влади щодо етнічних німців на окупованих територіях СРСР не дає підстав стверджувати про їх привілейоване становище. Не маючи вибору, вони стали частиною тих людських ресурсів, які використовувались політичним та військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих етнічних німців мала значення тільки в тих випадках, коли вона співпадала з визначеною для них роллю.

По звільненні українських територій від окупації першими до лабет НКВС потрапили якраз ті етнічні німці, які не захотіли залишати свою батьківщину та ухилились від адміністративного переселення і залишились в Україні. Іще до початку адміністративного переселення з території Трансїстрії, 7 січня 1944 р. Л.Берія підписав наказ про організацію на базі Чорногорської колонії НКВС в Красноярському краї (нині – Російська Федерація) спеціального табору НКВС для «фольксдойче», виявлених на різних територіях України³³. Члени родин «фольксдойче» висилались на спецпоселення без визначення терміну. Прийняття німецького громадянства відповідно до рішення Особливої наради НКВС СРСР каралося направленням до зазначеного спецтабору, а пізніше – в Новосибірську обл., терміном на 5 років. Члени родин таких громадян висилались на спецпоселення без визначення терміну³⁴.

Оскільки мова йшла про осіб, які не покинули Україну, то ймовірніше всього, на думку авторів, при розгляді справи малось на увазі не отримання німе-

цького громадянства, а посвідчення про приналежність до групи етнічних німців «Volkstumsausweis».

Російський історик В.Земсков звернув увагу на те, що до категорії «фольксдойче» були віднесені і депортовані, перш за все, члени родин німців, які мешкали в Київській, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Одеській та Миколаївській областях³⁵.

В графі «звинувачення» в особових картках їх особових справ вказувалось «як особа німецької національності, яка тимчасово перебувала на окупованій території»; відповідала їм і категорія обліку – «німці»³⁶. Як згадує репресована в 1945 р. Ю.Пальцат, жителька м.Миколаєва, яка була вислана в числі першої партії німців (130 осіб) до Кемеровської обл., «нас поселили в бараках, там була страшна холоднеча і голод... теплого одягу не було. День відпрацювала, а вечором ідеш в комендатуру відмітитися, що не втекла... то була та сама в'язниця, тільки, що не було ґратів на вікнах. Спали на нарах і були дні, що по три доби нічого було їсти...»³⁷.

Відповідно до проаналізованих авторами архівних фондів Одеського, Миколаївського та Херсонського обласних управлінь МВС України, з 27 тисяч репатрійованих в 1944-1946 роках німців 26,3 тисячі було вислано до спецпоселень в різні регіони СРСР, зокрема найбільше до Алтайського краю – 1508, Акмолинської – 1602, Карагандинської – 3610, Кемеровської – 689, Новосибірської – 1009 областей, Комі АРСР – 2801 чол.³⁸.

В доповідній записці заступника міністра внутрішніх справ В.С.Рясного і заступника начальника відділу спецпоселень МВС СРСР Лютото на ім'я міністра внутрішніх справ С.Н.Круглова від 22 жовтня 1949 р. зверталася увага на таке: «В 1944 році за рішенням Особливої Наради НКВС СРСР були направлені до місць ув'язнення та в заслання на термін від 5 років і більше колишні німецькі посіпаки, які прийняли в період німецької окупації німецьке громадянство «фольксдойч», а члени їх родин були направлені на спецпоселення, причому термін заслання останніх не був встановлений. До травня 1949 р. частина «фольксдойч» перебувала на обліку спецпоселень, а частина їх, як засланці, значилась на обліку по лінії першого спецвідділу МВС СРСР.

Відповідно до розпорядження МВС СРСР № 1/6193 від 7 травня 1949 р. всі адміністративно-заслані «фольксдойче» були переведені в стан спецпоселенців. На цей час на обліку спецпоселень перебувало 1663 родини «фольксдойч» із загальною кількістю 3122 осіб.

У зв'язку із закінченням в поточному році термінів ув'язнення і заслання деякої частини «фольксдойч» та беручи до уваги їх соціальну небезпечність, вважали б доцільним осуджених «фольксдойч», які належать до національностей, перерахованих в указі Президії Верховної Ради СРСР від

26 листопада 1948 р., по закінченні термінів ув'язнення чи заслання не звільняти, а переводити на становище виселенців, поширюючи на них та членів їх родин, які перебувають на спецпоселенні, дію цього указу».

В зв'язку з вказаним переобліком в 1949 р. НКВС СРСР передав до НКВС союзних та автономних республік та УНКВС країв і областей трофейні матеріали, що були до цього в його розпорядженні. Ці трофейні матеріали, до яких належали всякого роду посвідчення та списки, видані та складені в окупаційний період, слугували приводом для нових перевірок спецпоселенців, тобто нової фільтрації. При цьому НКВС України використовував виданий в 1949 р. «Справочник – список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941-1944 гг.)», в якому розміщувалось визначення групи «фольксдойче», що не мало нічого спільного з процедурою перевірки етнічних німців німецькими органами і надання їм статусу «фольксдойче». За тлумаченням НКВС УРСР, «...на Україні оказалось очень мало чистокровных немцев, они представляли из себя незначительную силу. Это сужало агентуру немецких захватчиков. Необходимо было ее расширить за счет вовлечения в фольксдойче побольше людей. Поэтому оккупантам пришлось отступить от принципа строгого подбора по крови, провозглашенного раньше, и открыты более широкий доступ в ряды фольксдойче.

Начался формальный набор в число фольксдойче всех желающих, всех кому были близки идеи гитлеризма, кто мог без угрызения совести отказаться от своей Родины, от обычаев и традиций своего народа.

Открывая такой широкий доступ в число фольксдойче, немецкие захватчики стремились создать себе опору среди населения за счет кучки продажных и антисоветских элементов, организовав их и взяв под свое покровительство и контроль»³⁹.

Зазначене трактування поняття «фольксдойче», як і методів та критеріїв визначення кола осіб, включених окупаційною владою до цієї категорії, були, як показує наведений вище аналіз окупаційної політики, міфом НКВС, що не мав під собою реальної основи. Втім, подібним стереотипним міркуванням створювалася та функціонувала фільтраційно-репатріаційна система Радянського Союзу.

Наприкінці серпня 1944 р. НКВС УРСР отримав розпорядження про створення на кордоні перших перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ). В листопаді-грудні 1944 р. в складі ряду фронтів були сформовані збірні та збірно-пересильні пункти (ЗПП) і табори, до яких направляли репатріантів. Армійські ЗПП займалися, в основному, колишніми військовополоненими, фронтів – цивільними особами. Вздовж кордонів СРСР функціонувало 15 ПФП НКВС і 35 ЗПП Народного комісаріату оборони (НКО)⁴⁰.

6 жовтня 1944 р. було оприлюднено інструкцію Уповноваженого РНК у справах репатрійованих громадян СРСР генерал-лейтенанта Голікова «*в отношении обращения с выявленными советскими гражданами по военным советам фронтов по образованным репатриационным группам*». Не викликаючи підозр, чоловіки призовного віку, незалежно від того, чи були вони звільненими з полону червоноармійцями чи оstarбайтерами, повинні були передаватися військовій адміністрації для їх подальшого використання. Військовополонені та цивільні особи, які викликали підозри, повинні були передаватися до спецтаборів НКВС. Військовозобов'язані, непридатні до військової служби, особи непризовного віку, а також жінки і діти, після перевірки в фільтраційних таборах повинні бути направленими до місць колишнього проживання. Фільтрація не повинна була тривати більше 3-5 днів⁴¹.

По закінченні перевірки репатріантам, біографія яких не викликала сумнівів, передбачалося видавати паспорти на загальних підставах та в установленому порядку. Ті, хто проходив фільтрацію в прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах, додатковій перевірці в місцевих органах НКВС-НКДБ за місцем проживання не підлягали. Їх ставили на облік в порядку, передбаченому наказом НКВС СРСР № 001063 від 28 серпня 1944 р.⁴².

Після інструкції уповноваженого РНК Ф.Голікова від 6 жовтня 1944 р. послідував наказ НКВС про виділення німців-громадян СРСР з загального потоку репатріантів. В циркулярі відділу ПФТ начальникам ПФП НКВС та головам комісії ПФП НКВС з копією на адресу НКВС УРСР, МРСР, Литовської РСР, Білоруської РСР, УНКВС Ленінградської обл. від 24 березня 1945 р. етнічні німці були відокремлені із загального потоку репатріантів:

«1. При поступлении на пункт отечественных немцев как мужчин, так и женщин, принявших германское подданство, при отсутствии достаточных для ареста материалов – направлять ... в ПФЛ НКВД СССР.

2. При поступлении немцев, не принявших германского подданства, при отсутствии достаточных для ареста материалов направлять – мужчин в ПФЛ НКВД, женщин в Карагандинскую область Казахской ССР.

3. При поступлении смешанных семей – немцев направлять как указано в п.п. 1 и 2. Членов семей не немецкой национальности – проверять в обычном порядке.

В случаях, когда поступают семьи немцев с детьми, надлежит – при аресте обоих родителей или направлении их в ПФЛ НКВД, – детей через Отделы по борьбе с детской беспризорностью, имеющие при НКВД-УНКВД, и через местные советские органы устраивать в детские дома, ясли и т.д.»⁴³

Після цього циркуляру інструкція уповноваженого РНК Голікова від 6 жовтня 1944 р. і рішення

фільтраційних комісій про направлення етнічних німців в місця їх проживання до війни автоматично втрачали свою силу.

14 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ Л.П.Берія підписав наказ «О проверке и фильтрации освобожденных нашими войсками советских граждан на фронтовых сборочно-пересылочных пунктах». Згідно з останнім організувались перевірко-фільтраційні комісії із представників НКВС, контррозвідки «СМЕРШ» НКО та НКДБ⁴⁴. Подальший шлях вказаних громадян визначала постанова ДКО № 8670сс від 22 травня 1945 р. Вони (виключаючи колишніх військовослужбовців Червоної армії) після проходження реєстрації у фронтових збірно-пересильних пунктах і таборах для репатрійованих радянських громадян направлялись до місця їх довоєнного проживання. Перевірка та фільтрація репатріантів по прибуттю їх до місця проживання покладалась на територіальні органи НКВС-НКДБ. При цій фільтрації виявлялися в тому числі і ті українські німці, яким за збігом обставин, незважаючи на циркуляр відділу ПФТ НКВС СРСР від 24 березня 1945 р., все таки вдавалося повернутися до місць свого колишнього проживання.

Протягом літа 1945 р. НКВС і НКДБ неодноразово поверталися до питання проведення фільтрації. Так, 16 червня було підписано наказ № 00706/00268 «О порядке проверки и фильтрации по месту постоянного жительства возвращающихся на родину репатрируемых советских граждан», а наказом НКВС № 00865 від 21 липня 1945 р. введена в дію «Инструкция о порядке учета и регистрации репатриированных советских граждан»⁴⁵. До січня 1946 р. тривало масове прибуття репатрійованих німців на Україну. За даними на 20 лютого 1945 р., на території України перебувало 2214 репатрійованих німців, яких, на думку заступника Берії В.В. Чернишева, слід було переселити до Комі АРСР і в Молотовську обл.⁴⁶.

У зв'язку з запитами НКВС-УНКВС про порядок обліку і оперативно-чекістського обслуговування прибулих в місця поселення репатрійованих громадян німецької національності вимагалось поставити їх на облік у спецкомендатурах НКВС. Всі наявні в них документи, що підтверджували їх особистість, підлягали вилученню, а нові належало видавати на загальних підставах, як і іншим спецпереселенцям. На кожного репатрійованого у віці від 10 років і більше необхідно було заповнювати картку персонального обліку, що направлялася до відділу перевірко-фільтраційних таборів НКВС. Після цього відповідно до п.п.8 і 9 цієї директиви наступала повторна фільтрація і «чекістське обслуговування» всіх репатріантів, які викликали підозри.

15 березня 1946 р. МВС СРСР оприлюднило директиву №63, на основі якої при реєстрації репатрійованим фіксувалося їх громадянство. Таким чином, в системі обліку МВС з'явилася категорія

осіб – громадян СРСР, які прийняли під час війни німецьке громадянство⁴⁷.

Згідно з наказом МВС СРСР № 00193 за 1946 р. по всіх призупинених слідчих справах, відкладених в органах МВС на осіб, які уникнули агентурної розробки, було терміново організовано активний місцевий розшук, що тривав до 3-х місяців. Опісля оголошувався всесоюзний розшук⁴⁸. Фільтрації в місцях спецпоселення підлягали й ті німці-репатріанти, які за розпорядженням НКВС СРСР в 1945 р. через завантаженість прикордонних ПФП перетинали кордон без повторної перевірки і були направлені на поселення «за списком».

Подальша доля репатрійованих, їх правовий статус змінювались залежно від політичних та економічних чинників. Наприклад, на думку колеги МВС СРСР, висловлену в листопаді 1951 р., репатріанти являли собою небезпечну групу. В обґрунтуванні мовилось: «В связи с тем, что некоторая часть репатриированных немцев являлась немецкими пособниками, в период отступления немецкой армии добровольно выезжала в Германию, проживала в американской и английской зонах оккупации и, исходя из интересов государственной безопасности, целесообразно всех репатриированных немцев оставить в местах поселения навечно»⁴⁹.

Відомо, що відповідно до наказу ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р. в першій половині 1956 р. відбулося зняття переважної більшості спецпоселенців з обліку спецпоселення МВС. Однак це не означало зняття їх з оперативного обліку КДБ.

Таким чином, можна зазначити, що безпеліційне твердження тодішніх радянських партійних та відомчих керівників про добровільний масовий перехід німців СРСР в «фольксдойче» і прийняття ними німецького громадянства не відповідало дійсності, хоча і було причиною застосування щодо німців різних заходів примусово-репресивного характеру, зокрема виселення до спецпоселень, обмеження в правах та ін.

Економічні та соціокультурні причини й наслідки зазначених заходів в житті країни чи окремих регіонів є доволі актуальними темами для подальшого вивчення.

¹ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943. – Hamburg, 2003.

² Там само. – S.276.

³ Там само. – S.262-265

⁴ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. – Stuttgart, 1983. – S.125-126.

⁵ Angrick A. – Вказ. праця. – S.265.

⁶ Там само. – S.277.

⁷ Verordnung über die steuerlichen Vergünstigungen für Volksdeutsche im Gebiet des Reichskommissariats für die Ukraine // Das Recht der besetzten Ostgebiete. Estland. Lettland. Litauen. Weißruthenien und Ukraine. Hrsg. von Dr. Alfred Neyer. München-Berlin, 1943, U IV S. 6.

⁸ Verordnung über steuerliche Vergünstigungen für Volksdeutsche im Gebiet des Reichskommissars für die Ukraine // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Nr. 2/1942, S. 5.

⁹ Verordnung über die Aufnahme der Volksdeutschen im Reichskommissariat Ukraine in die deutsche Volksgemeinschaft // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Nr. 19/1942, S. 111.(§ 1).

¹⁰ Versorgung der Volksdeutschen. Runderlaß vom 22. September 1942 // *Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Nr. 22 (3. Oktober 1942), S. 384.

¹¹ Verwendung des Ausdrucks «Volksdeutscher» // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine*. Nr. 7 (6. Februar 1943). – S. 87.

¹² Fleischhauer I. – Вказ. праця. – S.183.

¹³ Selbstschutz für Volksdeutsche. Runderlaß vom 5. August 1942 // *Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Nr. 15 (15. August 1942). – Sp.261.

¹⁴ Angrick A. – Вказ. праця. – S.291.

¹⁵ Fleischhauer I. – Вказ. праця. – S.146.

¹⁶ Сталинские депортации 1928-1953: Документы / Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – М., 2005. – С. 606.

¹⁷ Дробязко С.И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945. – М., 2005. – С.266-267.

¹⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 3206, Оп. 5, Спр. 15. – Арк.608.

¹⁹ Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. р.5859, Оп.1. Спр. 24973.- Арк.4.

²⁰ Герман А.А., Иларионова Т.С., Плеве И.Р. История немцев России. Хрестоматия. Приложение к учебному пособию «История немцев России». – М., 2005. – С. 298. Упорядники хрестоматії хибно прокоментували посвідчення етнічного німця, зазначивши що це «Паспорт гражданина Германии, выданный советскому немцу Якову Фельде, оказавшемуся на оккупированной германскими войсками территории и переселенному в Вартегау».

²¹ Pinkus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Hrsg.: K.-H. Ruffmann. – Baden-Baden, 1987. – S. 211-214.

²² ЦДАВОУ. – Ф. 3206, Оп. 6, Спр. 279. – Арк.1.

²³ Erlaß des Führers über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die deutsche Polizei oder die Organisation Todt vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Teil I (Verordnungen). Nr. 12 (25. Juni 1943). – S.93.

²⁴ Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Teil I (Verordnungen). Nr. 12 (25. Juni 1943). – S.93-94.

²⁵ Aufnahme der Volksdeutschen in die Deutsche Volksliste und Aushändigung der Volkstumsausweise // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine*. Nr. 31. (3. Juli 1943). – Sp.514.

²⁶ Lohn- und Arbeitsbedingungen der Angehörigen der Deutschen Volksliste Ukraine vom 18. September 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. Teil I (Verordnungen). Nr. 12 (25. Juni 1943). – S.120.

²⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3206, Оп. 5, Спр. 15. – Арк. 692.

²⁸ Fleischhauer I. – Вказ. праця. – S.224.

²⁹ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937-1938 гг. // *Репрессии против российских немцев. Наказанный народ*. – М., 1999. – С.35-75.

³⁰ Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М., 1998. – С.120.

³¹ Там само. – С.108.

³² Підраховано за: Одесский мартиролог / Сост.: Л.В.Ковальчук, Г.О.Разумов Т.1. – Одесса. – 1997. – 799 с.

³³ Сталинские депортации... – С.609-610.

³⁴ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. Р-9479с, Оп. 1, Спр. 836. – Арк.220.

³⁵ Земсков В. Н. *Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960*. – М.: Наука, 2003. – С.115.

³⁶ Відділ інформаційних технологій (ВІТ) УМВС України в Миколаївській області. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.432. – Арк.4.

³⁷ Пальцат Ю. Особисті свідчення. Записані 15.02.04. Архів Миколаївської обласної організації історико-просвітницького товариства «Меморіал» ім.В.Стуса.

³⁸ Підраховано за фондами Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-8065. – Оп.1. – Спр. 14-101; ДА УСБУ по Одеській області. – Спр. 1121. – Т.1-9; ВІТ УМВСУ в Миколаївській області. – Ф.9. – Оп.1. – Спр. 5-382; ДА УСБУ по Миколаївській області. – Спр. 13150, 13153 – Т.1-26; ВІТ УМСУ в Херсонській області. – Спр.9811. – Т.1-4.

³⁹ Справочник-список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941 – 1944 гг.). – Том I. Часть первая: «А»-«Г». – К., 1949. – С.4.

⁴⁰ Молодова И.Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // *Отечественные архивы*. – 2003 – № 1. – С.49.

⁴¹ Арзамаскина Н. Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945–1950 гг.: Дисс. к. и. н. (рукопись). – М., 2007. – С. 213.

⁴² Вертилецкая Е.В. Репатрианты в Свердловской области в 1943 – начале 1950-х гг. – Дисс. к.и.н. (рукопись). – Екатеринбург, 2004. – С. 85.

⁴³ ДАРФ. – Ф. Р-9408, Оп. 1, Спр. 7. – Арк.41.

⁴⁴ Молодова И.Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // *Отечественные архивы*. – 2003 – № 1. – С.50.

⁴⁵ ДАРФ. – Ф. Р-9408, Оп. 1, Спр. 2. – Арк.95-97.

⁴⁶ *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»*: Документы, факты, комментарии. – М., 1992. – С.76.

⁴⁷ ДАРФ. – Ф. Р-9479с, Оп. 1, Спр. 215. – Арк.194-195.

⁴⁸ Вертилецкая Е.В. Репатрианты в Свердловской области в 1943 – начале 1950-х гг. – Дисс. к.и.н. (рукопись). – Екатеринбург, 2004. – С. 85. – С.104.

⁴⁹ ДАРФ. – Ф. Р-9479с, Оп. 1, Спр. 372. – Арк.468.

*Андрей Линева
(Черновцы)*

*Альфред Айсфельд
(Геттинген, Германия)*

К вопросу положения немецкого населения в Украине в 1941-1949 гг.

В работе исследовано правовий статус етнічних немців України в 1941-1949 гг., їх место и роль во внутренней политике Германии. Отдельно рассмотрено отношение советской системы к указанным лицам в послевоенные годы, проанализирована

его эквивалентность реальным событиям и процессам.

Ключевые слова: евакуация, «админпоселенцы», «фольксдойче», репатриация, «спецпоселение».

Andrii Liniiv
(Chernivtsi),
Alfred Aisfeld
(Gottingen, Germany)

To the Question of the Conditions of German Population in Ukraine in 1941-1949.

In this work it was researched the legal status of ethnic Germans of Ukraine in 1941-1945, their place and role in German internal policy. It was examined the attitude of a Soviet system to the above-mentioned individuals during the past-war time and it was analyzed its authenticity to the real events and processes.

Key words: evacuation, repatriation, «special settling», «administrative settlers».

УДК: 94(477)

Олександр Сич
(Івано-Франківськ)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН

У статті автор розкриває концептуальні засади зовнішньої політики Закордонних частин ОУН. Пропонована автором періодизація її історії накла-дається на загальноприйнятту періодизацію «холодної війни». Окремому аналізу піддано інституційні форми здійснення зовнішньополітичної діяльності ЗЧ ОУН.

Ключові слова: ОУН, Закордонний центр, Зако-рдонні частини, зовнішня політика, «холодна війна», «психологічна війна».

Боротьба Організації українських націоналістів після завершення Другої світової війни набрала однофронтного характеру, була спрямована проти радянського режиму в Україні, СРСР і держав-сателітів та серед своїх складових мала виразно окреслений зовнішньополітичний аспект.

У той же час, незважаючи на глибокий інтерес сучасних українських дослідників до проблематики ОУН і УПА й на видану достатньо велику кількість праць та захищених дисертацій, цей аспект поки що залишається малодослідженим. Характерно, що не знайшов він належного відображення і у «Фаховому висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» та виданій ними колективній монографії¹.

У розрізі цього питання окремий інтерес становить зовнішньополітична діяльність Закордонних

частин (ЗЧ) ОУН, які перебували в умовах, значно сприятливіших для її ведення, аніж в «крайової» ОУН.

В тій чи іншій мірі ця тема присутня у працях українських еміграційних істориків та у спогадах сучасників подій О.Антоновича, П.Балея, А.Бед-рія, С.Галамая, А.Камінського, Р.Кричевського, С.Мудрика, П.Мірчука, Є.Стахіва.

В радянській історіографії порушене питання не знайшло свого відображення, оскільки загалом на тематику ОУН і УПА було накладено табу. Однак виняток становлять дослідження, що здійснювали-ся для потреб радянських спецслужб. Серед них окремо слід відзначити секретний посібник Вищої школи КДБ при Кабінеті міністрів СРСР ім. Ф.Дзержинського під редакцією полковників КДБ Б.Шульженка, І.Хамазюка і В.Данька «Украинские буржуазные националисты». В той же час цінним для дослідника є і широкий пласт радянської пропагандистської літератури, оскільки часто в ролі авторів-публіцистів виступали кадрові офіцери КДБ, що використовували інформацію про ЗЧ ОУН, здобуту по лінії спецслужб².

Окремі аспекти питання у своїх працях порушували сучасні українські дослідники О.Баган, Д.Веденєєв і Г.Биструхін, В.В'ятрович, А.Кентій, Ю.Киричук, В.Кук, О.Панченко, А.Русначенко, В.Трощинський. Частково тема була порушена і в декількох наших працях.

Однак в системному розрізі тема залишається недостатньо вивченою. Хоча архіви ЗЧ ОУН і залишаються недоступними для пересічного українського дослідника, але в той же час для її опрацювання існує достатньо серйозна база опублікованих джерел. До них можна віднести видані збірники творів Провідників ЗЧ ОУН С.Бандери, Я.Стецька, С.Ленкавського, офіційні збірники документів ЗЧ ОУН та Антибольшевицького блоку народів (АБН) і збірники документів, видані в роки української Незалежності.

Завдання цієї статті звужене до окреслення загальної концепції зовнішньополітичної діяльності Закордонних частин ОУН. Адже повноцінне фактологічне відображення теми могло б стати предметом серйозного дисертаційного дослідження.

Хронологічні рамки статті – 1945-1968 рр. Їх нижня межа – лютий 1945 р., коли було створено Закордонний центр (ЗЦ) ОУН, а верхня – 1968 р., коли після проведення Сьомої конференції ЗЧ ОУН та Четвертого великого збору Закордонні частини перестали існувати й трансформувалися в цілісну ОУН (революційну).

З позицій інституційної характеристики цей хронологічний період поділяється на два непропорційні етапи: I етап – діяльність ЗЦ ОУН (лютий 1945 р. – лютий 1946 р.) і II етап – діяльність власне ЗЧ ОУН (1946 р. – 1968 р.). Етап існування ЗЦ ОУН слід розглядати як підготовчий для розгортання діяльності Закордонних частин. Однак він мав свої